

1985 in een juister perspectief plaatste, maar ook inde Verenigde Staten, waar ook een populaire auteur als Stephen Jay Gould de mythe van Campers racisme inmiddels heeft ontkracht. Meijers sympathieke pleidooi komt daardoor een beetje als mosterd na de maaltijd. Zij wil hierin voorzien door het probleem in een bredere context te plaatsen en weidt breed uit over de geschiedenis van het rasdenken, de ideeën over de plaats van de mens in de natuur, en de esthetica. Het zijn heldere uiteenzettingen, maar toch ook wel een beetje obligaat. Blijft staan dat het boek een degelijke studie biedt, gebaseerd op grondig bronnenonderzoek, van een nog altijd wat verwaarloosde geleerde uit de Nederlandse achttiende eeuw. Speciale aandacht verdient het bibliografisch gedeelte. Het boek wordt besloten met een uitvoerig overzicht van niet enkel Campers publicaties (die lijst is grotendeels op Visser gebaseerd), maar ook van zijn manuscripten en tekeningen.

Rienk Vermij

## NIEUWSTE GESCHIEDENIS

M. van Tilburg, *Hoe hoorde het? Seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur, 1780-1890* (Dissertatie Groningen 1998; Amsterdam: Het Spinhuis, 1998, viii + 192 blz., f45,-, ISBN 90 5589 127 4).

De titel geeft een onvolledig beeld van het onderwerp, want de bestudeerde adviesliteratuur behandelt meer dan alleen seksualiteit en partnerkeuze. Van Tilburgs bronnenmateriaal bestaat uit twee typen literatuur: gidsen met levenslessen voor jongvolwassenen en huwelijksadviesboeken, waarin de auteurs uiteenzetten hoe een goed huisvader of een goede huisvrouw zich dient te gedragen. Dit tweede genre richt zich meest tot degenen die de huwelijkse staat nog moeten bereiken. Uiteenlopende zaken als de kostwinning, het bestieren van het huishouden en de gezagsverhouding tussen echtelieden komen hier ter sprake. Door beide genres heen loopt het verschil in de religieus-ideologische achtergrond van de auteurs. Op het eind van de achttiende eeuw verschenen voor het eerst vrijzinnige adviesboeken, geënt op de christelijk *angehauchte* Nederlandse Verlichting. Het wekt geen verbazing dat vele ervan binnen de kring van het Nut tot stand kwamen. Dergelijke werken bleven ook in de negentiende eeuw uitkomen. Daarnaast kreeg de adviesliteratuur van orthodox-protestantse snit een nieuwe impuls door het Réveil, terwijl er, met de emancipatie van de katholieken in Nederland, in de loop van die eeuw ook goede raad voor deze opkomende zuil op de markt kwam.

Van Tilburg analyseert haar bronnen vanuit diverse invalshoeken. Er is een grotendeels impliciete vergelijking met de adviesliteratuur over huwelijk en gezin uit de vroeg-moderne periode. Zonder de laatste uitvoerig in de analyse te betrekken, concludeert de auteur op welke punten de laat-achttiende- en negentiende-eeuwse werken continuïteit dan wel verandering vertegenwoordigden. Een expliciete vergelijking, door het hele boek heen, betreft het gender-element: welk beeld hadden de bestudeerde auteurs van (jonge) mannen en vrouwen en waarin verschilden hun adviezen aan de ene of de andere sexe? Een derde belangrijke invalshoek betreft de uitgebreide aandacht voor vormelementen in de bestudeerde literatuur. Hier draait het om contrasten en beeldspraken, om morele intonaties en half verborgen strategieën ten einde de boodschap aan de man en aan de vrouw te brengen. Wat leveren deze drie invalshoeken op?

Uit de vergelijking met de adviesliteratuur van de vroeg-moderne periode komt veel continuïteit naar voren. Nog steeds zien de adviseurs het huwelijk als een huiselijk en affectief partnerschap; nog steeds propageren zij een hiërarchie waarin de man weliswaar de baas is maar zijn vrouw respecteert; nog immer is het fout wanneer sexuele aantrekkingskracht de primaire basis van de partnerkeuze vormt; als altijd dienen kleinburgerlijke gezinnen de tering naar de nering te zetten en zijn ondeugden als kroegbezoek, voor gehuwden en ongehuwden, uit den boze. De continuïteit is het grootst bij de adviesboeken van protestantse en katholieke signatuur (in het laatste geval een continuïteit vanuit Europees perspectief; ook vertalingen zijn in de analyse betrokken). Het belangrijkste nieuwe element is met name zichtbaar bij de vrijzinnige auteurs. Zij zagen jongvolwassenen, mannen en vrouwen, als zelfstandige personen, die aan niemand formeel rekenschap verschuldigd waren. De partnerkeuze bijvoorbeeld lieten deze auteurs geheel aan de jongelui zelf, zonder enige ouderlijke inbreng. Voorts gunden zij vrouwen een iets grotere verantwoordelijkheid voor het huishouden dan hun vroegmoderne voorgangers hadden gedaan. De vrouw was autonoom binnen haar eigen sfeer, maar ze diende wel financiële verantwoording aan haar echtgenoot af te leggen. Nieuw tenslotte was de notie dat het voeren van een deugdzame en spaarzame huishouding bijdraagt aan de welvaart van de samenleving als geheel. Hier verwoordden de Verlichte auteurs een bescheiden mate van secularisering, waar de vroegmoderne gezinsmoralisten uitsluitend vanuit een christelijke doelstelling redeneerden en de orthodoxe en katholieke auteurs in de negentiende eeuw zulks bleven doen.

Wat het genderonderscheid betreft, vallen naast verschillen de overeenkomsten op. Natuurlijk hebben de auteurs een onderscheiden beeld van mannen en vrouwen en een duidelijke visie op de sexerollen, waarin het traditionele rollenpatroon grotendeels gehandhaafd blijft. Mannen horen actiever dan vrouwen te zijn: een man doet de eerste stap die tot verkering kan leiden en de vrouw gaat daar al dan niet op in. Maar waar het de behandelde thema's betreft, de stappen die jonge vrouwen en mannen moeten zetten op het pad naar volwassenheid, loopt de adviesliteratuur voor beide sexen parallel. Mannen en vrouwen dienen het pad der deugd te bewandelen, zich niet door verkeerde vrienden of kennissen te laten afleiden, zich te vormen tot verantwoordelijke personen. Sociaal verkeer, het indelen van de tijd, partnerkeuze, verkering en het huishouden zijn thema's die zowel mannen als vrouwen aangaan. Van Tilburg concludeert vervolgens dat de sexeverschillen vooral tot uiting komen in de vorm en structuur van de adviesliteratuur. Zo verpakken auteurs die zich tot jonge vrouwen richten hun adviezen vaker in verhalen over gefingeerde personen. Voorts kennen de voor mannen bestemde werken een strakkere opbouw, terwijl die voor vrouwen een weinig samenhangende presentatie vertonen. Aan dit punt hecht Van Tilburg veel belang.

Daarmee belanden we bij de analyse van de vormaspecten, die Van Tilburgs eigen boekindeling structureert. Tussen inleiding en conclusie liggen zes empirische hoofdstukken, aangaande de inhoud van huwelijksgidsen; de inhoud van adviesboeken voor jongvolwassenen; de stijl van deze werken voorzover ze zich tot mannen richten; de stijl van deze werken voorzover ze zich tot vrouwen richten; de regels over sexualiteit; de verwoording van die regels. De grote aandacht voor vorm en stijl krijgt in de inleiding een theoretische fundering, maar deze is onbevredigend. Volgens de auteur ligt het verschil tussen de structuralistische en de poststructuralistische tekstwetenschap in het feit dat de laatste aan begrippen geen eenduidige betekenis toekent. Dit verschil in uitgangspunt leidt, gezien Van Tilburgs weergave, kennelijk niet tot een verschil in methode. Ook verzuimt de auteur te melden welke van de identiek lijkende methodes zij volgt. Dat laatste maakt weinig uit, want de stijlanalyse is ook zonder vertrouwdheid met filosofisch jargon goed te volgen. Wel maakt de opeenvolgende aandacht

voor inhoud en vorm van de bronnen het boek nogal repetitief en minder opwindend voor de lezer die niet wakker ligt van de vraag of de auteurs zich van metonymie dan wel analogie bedienden. Bovendien kan men zich afvragen waarom sommige aspecten, zoals de nadruk op de zelfstandigheid van jongeren, bij de vorm worden ingedeeld. Behoort die notie van zelfstandigheid niet tot de ideologie van de auteurs? Volgens van Tilburg vormde ze een stijl-middel om jongeren een besef van verantwoordelijkheid bij te brengen. Met deze opvoedende imperatief legden de auteurs hun regels dwingend aan de lezers op.

Van Tilburg heeft een helder geschreven proefschrift afgeleverd, dat onze kennis van gezins- en genderideologie vergroot.

P. C. Spierenburg

J. Wolthuis, *Lower technical education in the Netherlands 1798-1993. The rise and fall of a subsystem* (Dissertatie Groningen 1999; OOMO-reeks; Leuven, Apeldoorn: Garant, 1999, 398 blz., f69,50, ISBN 90 5350 861 9).

De essentie van dit proefschrift van Jan Wolthuis is te vinden in de subtitel: de opkomst en de ondergang van het lager technisch onderwijs en met name van het lager technisch onderwijs in Nederland. Uitgangspunt is niet zozeer een historische maar een historisch-sociologische vraagstelling geweest, namelijk de vraag hoe onderwijssystemen zich ontwikkelen. Het onderzoek past in de traditie die door M. S. Archer is ontwikkeld in haar boek *Social origins of educational systems* (Londen, 1979). Voortbouwend op het werk van Archer, komt Wolthuis tot een theoretisch kader dat de analyse omvat van systemen (het gehele onderwijssysteem), subsystemen (het lager technisch onderwijs), belangengroepen (zowel externe groepen, overheid en industrie, als interne, ambtenaren en onderwijzend personeel) en hun onderlinge interactie. Het sluitstuk van het theoretisch kader is dan de zogenaamde analytische cyclus, waarin de wisselwerking tussen systemen en de verschillende belangengroepen in drie stappen wordt beschreven. De eerste stap geeft de Ausgangssituation, de tweede stap de analyse van de wisselwerking en de derde stap de daaruit volgende veranderingen in de structuur van het systeem.

Deze uitweiding over het theoretisch kader is nodig om de opbouw van het boek te kunnen begrijpen. Wolthuis heeft de twee eeuwen die het boek beschrijft in zes perioden verdeeld. Iedere periode begint met het beschrijven van de context, de Ausgangssituation en de belangrijkste onderwerpen, de kern van het hoofdstuk omvat de belangrijkste ontwikkelingen (interactie), waarna op het einde de hieruit voortvloeiende structurele veranderingen worden beschreven en geanalyseerd. Dit gebeurt op een zeer systematische wijze, wat echter door de talrijke herhalingen de leesbaarheid (sterk) negatief beïnvloedt. De periodisering is vooral gebaseerd op veranderingen in de wet- en regelgeving. Zo begint de tweede periode met Thorbeckes middelbaar onderwijswet van 1863. Deze wet voorzag in de oprichting van burgerscholen met een tweejarige cursus. Dit schooltype is echter nooit goed van de grond gekomen. De driejarige ambachtsschool daarentegen, een particulier initiatief, wordt na een aarzelende start maatschappelijk wel geaccepteerd. De minister van onderwijs erkende dit door in 1891 ambachtsscholen voor rijkssubsidie in aanmerking te laten komen. Dit markeert het einde van de tweede periode. Andere breukpunten zijn de invoering van de nijverheidswet van 1921, de mammoetwet van 1963 en de omvorming van het lager beroepsonderwijs tot voorbereidend beroepsonderwijs in de jaren negentig van de twintigste eeuw, wat tevens het einde van het lager technisch onderwijs als afzonderlijk subsysteem markeerde. Daarmee was de cyclus van het ont-